

УДК 711.4

к. арх., доцент Моркляник О.І., Вовчик Р.В.,
Національний університет «Львівська політехніка»

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОЇ МОРФОГЕНЕЗИ МАЛИХ МІСТ ЗАКАРПАТТЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Здійснено постановку проблеми дослідження архітектурно-просторової морфогенези малих міст Закарпаття в радянський період. Пояснено вибір регіону, з'ясовано підходи до дослідження даної проблеми та обґрунтовано методи аналізу морфогенези цих міст у вказаний період.

Постановка проблеми. Міська проблематика віддавна є традиційним об'єктом досліджень представників різних наукових дисциплін — географів, економістів, екологів, соціологів, істориків. Серед них найважливіше місце займають архітектурно-містобудівні дослідження [1,2,3]. Аналіз доробку вказує на те, що зацікавлення містом розподіляється нерівномірно (історія міст, сучасні проблеми та шляхи розвитку окремих регіонів держави тощо). Серед праць, що порушують проблем містобудування, зростає кількість тих, де досліджуються міста Карпатського регіону [1, 4]. Зокрема, аналізуються сучасні проблеми та можливості залучення карпатських міст до розвитку рекреації регіону [4, 5]. Осторонь залишається проблема морфологічних змін у містах регіону радянського періоду (1939–1989 рр.), коли ці міста зазнали найбільших змін у просторовій організації. Багато процесів та змін мали негативний вплив на образ міст і мають бути усунені в нових умовах їх функціонування. Звідси визначається актуальність цієї проблеми.

Вибраний регіон надзвичайно цікавий для такого дослідження, оскільки тут стійко зберігались народні традиції в архітектурі та творенні простору життя і діяльності, а міста намагались «протистояти» радянським урбаністичним формам.

Метою даної статті є з'ясування підходів до дослідження архітектурно-просторової морфогенези міст Закарпаття у радянський період.

Завдання статті:

- розробити теоретичні основи дослідження морфогенези міст;
- обґрунтувати методи аналізу морфогенези цих міст у радянський період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Робота включає з'ясування теоретичних передумов, обґрунтування методик дослідження проблеми та підходів до розвитку міст регіону. Постає вимога конкретизації термінів «морфологія» і «морфогенеза» міст. В останні десятиліття ці поняття

розвинулись; у попередніх дослідженнях зацікавлення дослідників охоплювали видимі елементи міської території: краєвиди, образ, матеріали, пропорціонування і т.д. - це підхід досить формальний і вузький. З часом прийшли до висновку, що вигляд і генеза міста можуть бути розкриті на фоні розуміння процесів їх функціонування та розвитку. Це вимагає глибших досліджень явищ генетичних та еволюційних, застосування нових методів дослідження, а також розширення поля дослідження шляхом включення до архітектурно-містобудівних досліджень результатів різних наукових дисциплін: історії, соціології, культурології, економіки та ін. Такий поглиблений підхід спричиняє переміщення досліджень із безпосередньо видимих елементів забудови міста на якісні елементи його внутрішньої структури та розпланування. Таким чином «вигляд» міста переходить у «морфологію», яка стає важливою проблемою досліджень. У полі цих зацікавлень знайшлися аспекти генези міст як еволюції просторових форм міст.

Морфологія міста (урбоморфологія) — наука про забудову міст, їх внутрішню структуру та зовнішній вигляд. Розглядається розміщення та множина чинників, що впливають на виникнення, розвиток та формування матеріальної структури простору міст. Як правило, морфологія трактується і зводиться до аналізу організації та забудови міських форм, не розглядаючи морфологічний аспект.

Морфогенеза займається виникненням (генезис) міських форм, акцентує увагу на динамічних та генетичних аспектах дослідження морфології міста. Метою морфогенетичних досліджень є пошук «основи та змісту» форми, тобто виявлення її генезису та відтворення розвитку в минулому. Дослідження минулого в таких дослідженнях відбувається шляхом відтворення відповідних фаз розвитку форми.

Вирішення поставлених задач ставить вимогу *обтрунтування відповідних методологічних засад і добору методів дослідження*. Вивчення морфології та морфогенези міст опирається на *історичні методи*. У спеціальній літературі підкреслюється, що просторова структура поселення, його розміщення й розпланування, напрями й ширина вулиць, спосіб забудови ділянок, характер забудови — все це є матеріальним відображенням його розвитку, містить у собі нашарування змін, які відбулись у минулому. Слід підкреслити, що зміни, які відбулись у просторовій формі міста, не завжди знищують або змінюють попередній стан, що вказує на те, що збереження (зміна) розпланування має бути важливим матеріалом дослідження.

Тут важливими стають *картографічні матеріали*, зокрема ситуаційні плани міст з минулого. Відповідно, важливим методом дослідження є аналіз плану міста (з минулого і сучасного). Ці дослідження провадяться в двох

аспектах. По-перше, ведеться пошук раніших (дорадянських) форм у пізнішій структурі простору міста, по-друге, відбувається аналіз композиції міста. На нашу думку, поєднання методик порівняння та ретроспективи, разом із проведенням безпосередніх досліджень (містобудівна інвентаризація) в містах, а також використання літературних джерел дозволить розкрити генезу простору міста та розуміння його сучасного стану.

Ці методи дозволяють також в'ясувати спосіб і зону впливу «старших» форм просторової структури на морфологію «молодших». Важливими стануть також статистичні та соціологічні методи. Методи опитування й анкетування проводитимуться в основному для з'ясування оцінки мешканцями змін, що відбулись у просторі, а також проблем і невідповідностей, які тут існують. Особливо важливими стануть натурні дослідження, які дозволять порівняти інформацію, зібрану з різних джерел, з реальним виглядом міст та виділення реальних реліктів з минулого, що збереглись до сьогодні. Заплановано отримання з архівів області картографічних матеріалів дорадянського періоду, генеральних планів міст радянського періоду; з проектних інститутів регіону, районних відділів архітектури - сателітарних фотографій.

Історичний розвиток регіону — політична, суспільно-демографічна та екологічна ситуації вплинули не тільки на відмінності розвитку окремих міст, а й на систему розселення. Виявляється вона відмінна на територіях різної інтенсивності розвитку — при розрідженні забудови в гірських районах до її концентрації в зоні стику гірських районів з рівнинними в передгірській частині. Вимальовуються виразні відмінності в розвитку міст у регіоні, що обумовлюються різним рівнем суспільно-економічного розвитку, політичною ситуацією (входженням регіону до складу різних держав) тощо. У зв'язку з цим поселення регіону переживають різні морфологічні трансформації. Ці зміни часто мали різноманітний характер в окремих регіонах. Виникало це зі змінності політичних систем у західному регіоні України, а відповідно і політичної приналежності регіону, який впродовж сотень років знаходився у структурі різних держав, підпадав під вплив їх культури, відмінних господарських концепцій та певних «зразків» організації простору. Так було, коли ці землі творили окреме давньоруське князівство, а пізніше ввійшли до складу Польщі, а потім Австрійської та Австро-Угорської імперії, а також короткого міжвоєнного періоду входження до Чехії.

Існуючі дослідження не дають можливості на повну характеристику початків містобудування в регіоні та процесу формування найстарших форм, що обумовили виникнення міст. Стосується це передусім періоду початку, тобто періоду середньовіччя. Десятиліттями основним джерелом інформації про найдавніші часи містотворення були дослідження істориків та етнографів.

Умовою виникнення міських поселень був високий рівень господарювання (рільнича, лісогосподарська та діяльність з відгодівлі тварин), яка створила умови для утримання людей, що займались іншими видами діяльності.

Опираючись на наші знання про початки містотворення в регіоні можна зауважити, що розвиток міських поселень відбувався дуже нерівномірно, коли на незалежній віддалі існували міські поселення з розвинутою чи примітивною формою організації простору. Процес виникнення міст у регіоні не мав однорідного характеру та причин. Час виникнення «започаткованих» міст, їх генеза, час надання їм міських прав, форми розпланування, характер забудови, орієнтація на зовнішні зразки, як і інтенсивність процесу урбанізації — відрізняються для різних територій регіону. Умовно можна виділити два етапи початкових дій з містотворення: перший — до середини XII ст., як етап формування «зародків» міст; другий, що закінчився всередині XV ст. — етап закладання міст на локальному чи регіональному праві. Спільною для них була особливість ведення господарювання, а відрізнялись вони просторовою організацією та правовими умовами.

Дещо відмінною була генеза міст гірських. Інші природно-ландшафтні умови гірських районів обумовили й інакші суспільно-економічні умови та визначили шляхи формування цих міст. На рівнинних територіях розвиток міських поселень обумовлений потребою розбудови державного апарату й мілітарної функції. У них спостерігаємо мало слідів активного ведення ремесла, що відрізняє їх від гірських поселень, де адміністративно-мілітарна функція була меншою, але роль торгівлі й ремесла — більшою. Поселення були функціонально пов'язані з транскарпатськими дорогами, виконували у структурі регіону важливу роль.

Пізніші житлові та адміністративні функції розвивались при вже існуючих старих поселеннях. Перенесення міста на нові території, що спричинило занепад старих центрів міського господарського та суспільного життя. Значення передмість для виникнення та розвитку пізнішого міста незаперечне. Окрім того, поблизу вже існуючих передмість почали розвиватись нові, що було пов'язано зі зміною адміністративно-політичного устрою регіону.

Розвиток значення торгівельного обміну викликав появу нових міських поселень, що не були пов'язані з існуючими. Формується практика проведення щотижневої торгівлі, що пов'язувалось з існуючим розселенням. Ринок своїм розміщенням та виглядом був тим елементом простору, що надавав поселенню міського характеру, тут відбувався обмін, на який приїздили мешканці з навколишніх сіл. Можна стверджувати, що близько половини закарпатських міст розвивається з колишнього ринку. З ринками були пов'язані корчми та склади (комори), які розташовувались поблизу.

Переломним моментом для міст регіону був перехід до соціалістичного господарювання та способу життя. *Зміни, які започаткувало входження до «соціалістичної ери»*, обумовили перш за все зміни в образі міст та їх архітектурі, зміні функцій та форм організації простору. Стан простору радянських міст значною мірою пов'язується з їх історичним минулим, як і з наслідками соціалістичної урбанізації та розвитку промисловості.

Зміни відбулись в *організації житлової забудови*. Трансформація устрою спричинила зменшення різноманітності житлової забудови в малих містах. У дорадянський період забудовувались території нежитків. У радянський період на околицях міст виникали квартали малоповерхової забудови. В цей період на приміських і сільських територіях, які були долучені в адміністративні межі міст, виникали житлові квартали. Розвинулась багатоквартирна забудова. Разом зі зникненням з території міст сільськогосподарської діяльності відбулось поступове переосвоєння забудови з городами на забудову однородинну ущільнену.

Зміни в громадському просторі малих міст обумовлені новими політичними то соціально-економічними умовами. Зруйновано храми, розширився простір для зібрань та демонстрацій.

Аналізуючи *структуру промислових територій* та їх архітектуру, слід підкреслити радикальні зміни, які відбувались тут у відношенні до дорадянського періоду. Перехід до радянської господарської системи змінив функціонування вже існуючих підприємств. Пристосування до нових умов не відбулося — підприємства були зліквідовані. Традиційні для регіону галузі були реструктуризовані. Спостерігається різке збільшення промислових територій. Найбільші зміни торкнулися зони середньомістя, але більшість підприємств виникала поза межами міст на долучених територіях.

Аналіз морфогенези міст радянського періоду створює можливості для *оцінки змін та їх закономірностей*. Втрачено сільськогосподарський характер малих міст дорадянського періоду. Після Другої світової війни настав динамічний процес перетворення забудованих територій у місті та передмісті. Настав період розвитку будівництва, зменшилися території сільськогосподарського використання на користь житлової забудови. У період 60 – 70-х рр. настає період динамічного приросту міського поселення (знято обмеження на місце проживання, відбувається видача паспортів сільським мешканцям).

У містах розбудовуються об'єкти, що забезпечують мешканцям доступ до культури та відпочинку: кінотеатри, спортивні майданчики тощо. Найбільші зміни в просторі та архітектурі міст відбулися в період 1960–1975 рр. Відносяться вони до зміни структури простору, пов'язані з посиленням

процесів урбанізації. В цей період збудовано найбільше житлових будинків. На жаль, їх оснащення елементів інженерної інфраструктури було недостатнім. Це впливало на стан природного середовища, зокрема вугільне опалення та брак каналізації. В останньому десятилітті радянського періоду структура простору малих міст не зазнала значних змін. Міста зберігають високі естетично-композиційні властивості ландшафтів та добрий стан природного середовища.

Зміни, які відбулись у просторі та архітектурі малих міст регіону в радянський період *можна оцінити як позитивні та негативні явища*. До негативних слід віднести деградацію природного середовища, зокрема активна забудова долинних просторів річок у межах міст, а також сільськогосподарських угідь. Негативним аспектом можна вважати розбудову та використання транспортної інфраструктури як у межах міста, так і зв'язків у локальній системі розселення.

Головні проблеми, що проявились у просторі малих міст Закарпаття в радянський період і зберігаються досі пов'язані з відставанням урізноманітнення урбанізаційних процесів та зі слабким розвитком громадських просторів. Діяльність, яка відбувається сьогодні в цих містах, скерована на усунення дефектів, і зокрема розвитку технічної інфраструктури до рівня необхідних стандартів. На жаль, ця діяльність залишається недостатньою і постають нові завдання для архітектурно-містобудівної діяльності в малих містах регіону. Важливою умовою, яка може вплинути на майбутнє цих міст, є можливо ревіталізація.

Висновки

- зроблено припущення, що досліджувані міста виникли і розвивались в еволюційний спосіб у дорадянський період відповідно до процесів, що домінували в містах Європи, і цей шлях було перервано в радянський період переведенням міст на шлях індустріалізації та принципами соціалістичного реалізму;

- для аналізу простору дорадянських міст слід виділити їх різні типи залежно від рівня розвитку архітектурно-просторових форм (нерозвинуті, частково розвинуті, розвинуті);

- підкреслено, що тривалість міської традиції в нових умовах була перервана і з'явився новий тип поселень — поселення міського типу з відповідним адміністративним статусом та функціями в регіоні з пріоритетом на розвиток обласного центру; це у вирішальний спосіб вплинуло на перспективи та архітектуру малих міст регіону і вимагає нового методичного інструментарію дослідження;

- елементи забудови радянського періоду перебувають у тісній композиційній взаємодії з історичним простором міст як на функціонально-

планувальному, так і композиційно-візуальному рівнях; при цьому вони займають домінуючі позиції в більшості міст регіону і вимагають детального дослідження.

Література

1. Голик Й.М. Містобудівний розвиток Ужгорода в системі регіонального розселення: Автореф. дис. канд. техн. наук 05.23.20 / КНУБА. – К.: 2004. – 20 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР.
3. Історія української архітектури /Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін., За ред. В.І. Тимофієнка. - К.: Техніка, 2003. – 472 с.
4. Юрчишин Г.М. Вплив етнографічних чинників на архітектурну організацію рекреаційного простору Гуцульщини (на прикладі Косівського, Верховинського та Надвірнянського районів Івано-Франківської області): Автореф. дис. канд. арх. 18.00.01 / НУ «Львівська політехніка». – Львів: 2006. – 18 с.
5. http://irr.org.ua/round_table_2012-12.php
12 грудня 2012 року в ІРД НАН України круглий стіл на тему: «Проблеми та перспективи розвитку малих міст Карпатського регіону»

Анотація

В статті виконано постановку проблеми дослідження архітектурно-просторової морфогенези малих міст Закарпаття в радянський період. Роз'яснено вибір регіону, намечено підходи к дослідженню даної проблеми і обґрунтовано методи аналізу морфогенези цих міст в вказаний період.

Abstract

In this article described the problem architectural research and spatial changes town in Soviet Transcarpathia period. explained temper region, scheduled Approaches to Study this problems and methods of analysis reasonably changes these cities in specified period.